

Bába Barbara

Pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás*

1. A pusztai földrajzi köznevek jelentéshasadás útján történő helynévvé válását a korábbi szakirodalom névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontból is megkísérelte körbejárni (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1973: 113, HOFFMANN 1993: 92–8, RESZEGI 2009a). A kutatások középpontjában főként az a kérdés állt, hogy a formáns vagy bővítményrész nélkül előforduló földrajzi köznevekről milyen módon lehet eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. A téma konkrét névkorpuszon történő elemzését nehezíti továbbá az a körülmény, hogy nem minden egyrészes földrajzi köznévi helynév keletkezett jelentéshasadás útján, az ilyen névformák ugyanis szerkezeti változás eredményeként vagy névátvitel útján ugyancsak létrejöhetnek (vö. HOFFMANN 1993: 93). Az ómagyar kori adatok kapcsán a bizonytalanság természetszerűleg még fokozottabban jelentkezik. Mivel az elemzés alapját képező korpusz határait jelöljük ki azáltal, hogy közszónak vagy tulajdonnévnek minősítünk-e egy-egy pusztai földrajzi köznévi előfordulást, a pusztai földrajzi köznévi alapú helyneveket vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a problémát. Az egyes pusztai földrajzi köznévi előfordulások közszói, illetve tulajdonnévi jellegének megítélésében azok későbbi tulajdonnévi használata, valamint latin szövegekörnyezete lehet leginkább segítségünkre. Ilyen módon azonban felvetődik a kérdés, hogy a korábbi kutatások sokszempontú leírásai lehetővé teszik-e, hogy a pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepére is figyelmet fordítsunk. Kérdéses, hogy vajon a közszó–tulajdonnév jelleg megítélésén túl van-e lehetőségünk a pusztai földrajzi köznevek (helynevekbeli megterheltségét vagy az egyes jelentésmezők reprezentáltságát érintő) vizsgálatára, illetve hogy tudunk-e érdemleges megállapításokat tenni területi szempontból a földrajzi köznévből jelentéshasadással keletkezett nevek kapcsán.

Az ugyanis egy rövid előzetes felmérés alapján is egyértelmű, hogy a földrajzi köznevekből mindenféle formáns hozzáadása nélkül keletkezett mikrotoponimákat illetően megfigyelhetünk különbségeket, mégpedig leginkább az egyes je-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

jelentésmezők megterheltségében. Az előzetesen vizsgált szóanyag azt mutatta, hogy míg a (földrajzi köznévi lexémát tartalmazó) vízneveknek csupán 10%-a keletkezett pusztai földrajzi köznévből: pl. *ÉR* (1229/1550: per vallem nomine *Er*, Gy. 3: 367), *Fok* ([1244]/1244>1347/?: fl. qd. nomine *Fuk*, Gy. 1: 291), *Maláka* (1296: iuxta aquam *Malaka*, Gy. 1: 308), addig az erdőnevek között 27%-nyi az ilyen névszerkezetek aránya, ide sorolhatjuk például az *Eresztvény* (1257: iuxta magnam silvam, que dicitur *ereztewen*, Gy. 1: 375), a *Haraszt* (1257: in parva silva que dicitur *horost*, Gy. 1: 375) és a *Liget* (1324/1377: *Ligeth*, 1330: *Lygeth*, loc., Gy. 1: 152) neveket.

E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, de az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is tapasztalhatunk különbségeket. A vízrajzi köznevek közül például leginkább a *patak* (1299: per fl-m *potok* vocatum, Gy. 1: 794), a *sár* ([1230]/1231: *Sar*, rip., Gy. 1: 237), az *ér* (1268/1347: aquam *Eer*, Gy. 3: 445), a *morotva* (1211, 1318/323: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864), a *fok* (1282/1285: *Fuuk*, loc., Gy. 2: 100, 177), a *maláka* (1257: ad vallem, que dicitur *malaka*; aquam, que dicitur *malaka*, Gy. 1: 375) lexémák produktívak a formáns hozzáadása nélkül keletkezett helynevek alkotásában.

Helynévadásunkban mindezeket túl természetesen területi különbségek is megmutatkoznak, így a földrajzi köznevek helynevekbeli előfordulásait vizsgálva megkísérelhetjük ezeket az eltéréseket is felderíteni. Az egyes jelentésmezők elemeinek eltérő gyakorisága pusztai földrajzi köznévi helynévként pedig valószínűleg a földrajzi környezet eltérő jellegével állhat összefüggésben.

Jelen munkámban ennek megfelelően erre a három szempontra helyezem a hangsúlyt: vizsgálom tehát a pusztai földrajzi köznévi helynevek körében egyrészt az egyes jelentésmezők megterheltségét, másrészt az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságát, illetve a pusztai földrajzi köznévi helynevek gyakoriságának területi különbségeit.

2. Az ómagyar kori pusztai földrajzi köznévi alapú helyneveket a magyar nyelvterület négy különböző részén tanulmányozom. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című munkát (HA. 1., 2.) használtam fel, melyek alapján északon Abaúj, Borsod, Gömör; keleten Doboka, Kolozs, Erdélyi Fehér, Fogarásföld; délen Baranya, Bodrog, Csanád, Bács; északnyugaton pedig Győr, Komárom, Esztergom és Hont vármegyék földrajzi közneveit vontam vizsgálat alá. Az így összeállított névanyag összesen 226 helynévi adatot tartalmaz, melyből a szűkebben vett vizsgálati anyagot 169 mikrotoponima jelenti. A fennmaradó 57 név településnévi adat.

A pusztai földrajzi köznevek helynevekbeli szerepét ugyanis jelentéshasadás szempontjából elsősorban a mikrotoponimákban érdemes szemügyre vennünk, minthogy a valamely földrajzi köznével szerkezetileg azonos településnevek

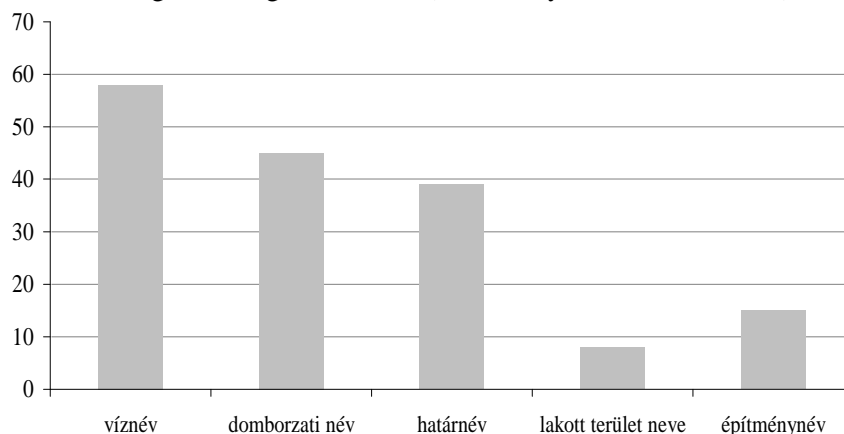
legtöbbje feltehetően nem jelentéshasadás útján, hanem metonimikus névadással jött létre. Ilyen településnév például a *Morotva* Csanád vármegyéből (+1092/+1274//1399, 1211: *Mortua*, pr., v., Gy. 1: 864), melynek közelében a *Morotva* víznév is adatható (+1092/+1274//1399: lacu *Mortua*, 1211, 1318/323: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864). Az itt vizsgált névanyagban kivételt ezalól a több helyen is adatható *Lak* településnevek (1296: *Loc ~ Lok*, v., Gy. 1: 334; 1330: *Lak*, p., Gy. 1: 334; 1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813), illetve a Bodrog megyei *Város* településnév (1198 P./PR.: *Varos*, v., Gy. 1: 732) jelenthetik, ezekről a nevekről ugyanis nagy valószínűséggel feltételezhetjük a jelentéshasadással történő névalakulásukat. Noha BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szerint bizonyos településnevek keletkezését illetően akár mindkét névalkotási mód jellemző lehet (vö. 1998: 95–6), s a köztük lévő határok nem húzhatóak meg ilyen élesen, a jelentéshasadás és a metonímia elvi megkülönböztetését mindenképpen szükségesnek tartom. Tény azonban, hogy egy-egy helynév esetében a névadási aktus rekonstrukciójakor legtöbbször maguk az esetlegesen meglévő adatok sem szolgálnak minden kétséget kizáróan bizonyítékkal.

A műveltségi nevek és a természeti nevek között e téren tapasztalható alapvető eltérésekre RESZEGI KATALIN szintén utalt írásában (2009a: 39). A helyneveknek ezt a két csoportját LŐRINCZE nyomán (1947: 5–17) legutóbb HOFFMANN ISTVÁN különítette el (1993: 40, 2010: 227; vö. még KÁLMÁN 1973: 142, 149). Osztályozása szerint a műveltségi nevek közé az ember által létrehozott helyek nevei (a régiségben főként településnevek) tartoznak, a természeti nevekhez pedig az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, például a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak neveit. A két névtípus eltérő névszociológiai háttérből következően a nevek keletkezésében is különbségek mutatkoznak, így például a műveltségi nevek körében csak elvétve találkozunk jelentéshasadás útján keletkező nevekkal, jobbra csak a természeti nevekre jellemző ez a névalkotási mód (RESZEGI 2009a: 39, vö. még HOFFMANN 2005: 121, 2007: 101). A továbbiakban ezért magam is csupán a pusztai földrajzi köznévből lett mikrotoponimákkal foglalkozom, minthogy a településnevekre kultúrnév voltuk folytán kevésbé jellemző a jelentéshasadás. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a mikrotoponimák körében szintén találkozunk műveltségi nevekkel (lásd erről később).

3.1. A földrajzi köznevekből mindenféle formáns hozzáadása nélkül keletkezett mikrotoponimák körében egyfelől tehát az egyes jelentésmezők reprezentáltságát illetően van esélyünk arra, hogy eltérésekre tudjunk rámutatni. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek elkülönítéséhez HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modelljét vettem alapul, melynek részeként a szerző az egyes helynévfajtákat is osztályozza (1993: 36–7). A helynévfajták bemutatásakor azonban megjegyzi, hogy azok „nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszert” (1993: 38). RESZEGI KATALIN ezt a megállapítást a kognitív szemlélet prototípuselmé-

let-felfogásával állítja párhuzamba (2009b: 23), s úgy véli, hogy a prototípuselmélet jól alkalmazható az egyes helynévfajták kategorizálása terén megmutató jelenségek magyarázatára is (vö. RESZEGI 2008). Szem előtt tartva, hogy a kategóriák nem különülnek el élesen egymástól, s a köztük lévő határok gyakran elmosódtak (jól megmutatkozik ez például a hegy- és erdőnevek viszonyában; vö. RESZEGI 2009b: 34–5), a jelen névanyagban a következő földrajzi köznévi csoportok vizsgálhatóságát tartom célszerűnek: vízrajzi köznevek (például *csermely*, *ér*, *morotva*, *tó* stb.), domborzati köznevek (például *bérc*, *halom*, *mál*, *orr*, *ség*), határneveket alkotó földrajzi köznevek (például *berek*, *eresztvény*, *liget*, *rét*), valamint egyfajta kontrollanyagként is használva: lakott területet jelentő köznevek (mikrotoponimák esetében csak a *telek* földrajzi köznévi tartozik ide), építményt, emberi létesítményt jelentő köznevek (például *bánya*, *határ* 'mezsgye', *út*, *híd*). (A földrajzi köznevek szemantikai kategóriáiról és a korábbi tipológiákról lásd NEMES 2005: 76–90.)

A puszta földrajzi köznévi helynevek létrehozásában az egyes jelentésmezők elemei eltérő megterheltséget mutatnak (ezek arányait lásd az 1. ábrán).

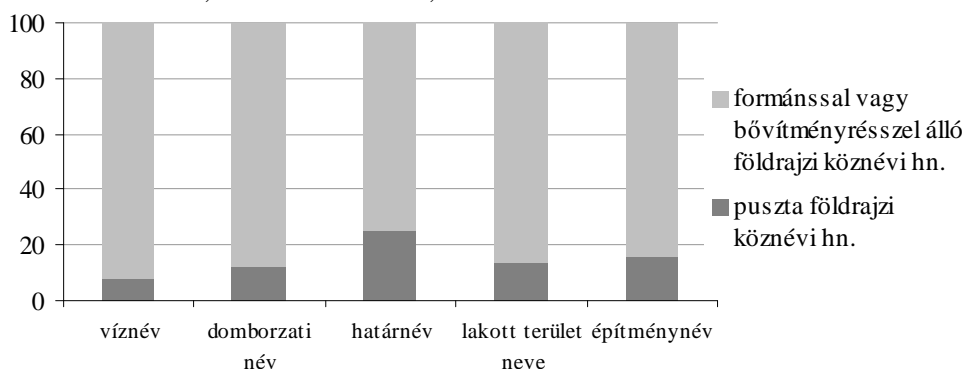

1. ábra. Az egyes jelentésmezők elemeinek megoszlása a puszta földrajzi köznévi mikrotoponimák körében.

Az általam feldolgozott névállományban leginkább a vízrajzi köznevek csoportja gyakori ebben a szerepben (35%, például 1229/1550: *Er*, vall., Gy. 3: 367), de szintén jellegzetes a puszta földrajzi köznévi helynév a domborzati nevek (27%, például 1297: *Halm*, monticulum, Gy. 3: 354) és a határnevek (24%, például 1257: *ereztewen*, s., Gy. 1: 375) körében. Az ómagyar kori korpuszon belül kevésbé jellemző a lakott területet jelentő köznévből (5%, például 1255/XV.: *telek*, Gy. 1: 776) és az építményt jelentő köznévből történő formáns nélküli helynévalkotás (9%, például 1324/1377: *Bana*, Gy. 1: 91, 152). A gyakoriságbeli különbségek magyarázatára megint csak kézenfekvőnek tűnik a műveltségnevek és a természeti nevek közötti névalkotásbeli eltérésekre utalnom. A lakott

területek neveit és az építményneveket ugyanis szintén a műveltségi nevekhez sorolhatjuk (HOFFMANN 1993: 40), a jelentéshasadással keletkezett nevek közötti alacsony képviseltségük ezek szerint a településnevekhez hasonlóan szintén névszociológiai szempontokkal mutatható összefüggést.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt a körülményt sem, hogy a megoszlásokat az egész korpuszbeli arányok is meghatározzák. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ómagyar korban a víznevek csoportja általában véve is jóval gazdagabb névanyagot képvisel, mint például az építményneveké, s ezzel együtt azoknak a neveknek az aránya is lényegesen magasabb lehet, melyek (akár önállóan, akár formánssal vagy bővítményrészsel álló) vízrajzi köznevet tartalmaznak. Az 1. ábra tehát azt mutatja, hogy a jelentéshasadással keletkezett pusztai földrajzi köznévi helyneveket az egyes jelentésmezőkbe tartozó földrajzi köznevek milyen számban hozzák létre. Annak feltérképezésében azonban, hogy például a vízrajzi köznevekre mennyiben jellemző ez a névalkotási mód, szemben a formánssal vagy bővítményrészsel történő névalkotással, azt kell megvizsgálnunk, hogy a vízrajzi köznevekből alakult helynevek között milyen arányban vannak jelen a pusztai vízrajzi köznévi helynevek (ehhez lásd a 2. ábrát). E számítás eredményeként azt tapasztaljuk, hogy a jelentéshasadással alakult nevek a legnagyobb arányban a határnevek, azon belül is szinte kizárólagosan az erdőnevek között szerepelnek.¹ Úgy tűnik ráadásul, hogy — előzetes intuíciónkkal szemben — a lakott területek neveire és az építménynevekre szintén inkább jellemző ez a névalkotási mód, mint a víznevekre, illetve a domborzati nevekre.

2. ábra. A formánssal vagy bővítményrészsel álló és a pusztai földrajzi köznevekből alakult helynevek aránya az egyes jelentésmezőkön belül.

3.2. A formáns nélkül keletkezett helynevek körében azonban nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezen-

¹ Az erdőneveken kívül csak egyetlen pusztai földrajzi köznévből alakult határnevet adathatunk ebben a csoportban: *Rét* 'Asszonynepe határában említett hely' 1177/1202–3/1337: *Ret* (Gy. 2: 131).

tálságában is tapasztalhatunk különbségeket. Kutatóink több tényező lehetséges hatásával magyarázzák a tulajdonnévvé válást, mint például az egyedüliség, a jelölt tájrészlet megváltozása, a specifikus jelentéstartalom stb. (vö. HOFFMANN 1993: 95–6, TÓTH V. 2001: 200). Az ómagyar kori helynevekre vonatkozóan talán a leginkább tetten érhető motívum az adott földrajzi köznévi specifikus jelentéstartalma.

Az egyes földrajzi köznevek megterheltségét a három legnépesebb csoporton, a víz-, domborzati és határneveken belül vizsgáltam részletesebben. A vizsgált területen a puszta vízrajzi köznévi mikrotoponimák körében a leggyakoribb előfordulást a *patak*, *sár*, *ér*, *morotva*, *fok*, *maláka* köznevek mutatják, ebben a gyakorisági sorrendben. Feltűnő azonban, hogy az Árpád-korban egyébként igen gyakori *víz* nem jelenik meg puszta földrajzi köznévi helynévként. GYÖRFFY ERZSÉBET a *víz* földrajzi köznevet a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznévként tárgyalja, ugyanakkor az általa vizsgált névanyagban is csak elő-, illetve utótagként szerepel helynevekben ez a lexéma (2008: 127). Jelentésével kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy több forrás is a legáltalánosabb meghatározásokat közli vele kapcsolatban, pl. 'folyó' (Ball., RMG1.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.).

A fenti gyakorisági sorrendet azonban igen kritikusan kell szemlélnünk, a legnagyobb gyakoriságot mutató földrajzi közneveket pedig érdemes alaposabban is megvizsgálnunk. Annak eldöntése ugyanis, hogy adott esetben közszóról vagy tulajdonnévről van-e szó, az ómagyar kor vonatkozásában azért különösen fontos, mert míg a tulajdonnevek a kérdéses hely nyelvhasználatát tükrözik döntő többségükben, addig a közszókról ugyanilyen valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy az oklevél szövegezője saját nyelvi készségére támaszkodva emelte be őket a latin szövegbe (HOFFMANN 2004: 53). Ilyen módon a tulajdonnevek és közszók elkülönítése nem csupán a helynevek vizsgálata szempontjából alapvető, de nagy jelentősége lehet szótörténeti-szóföldrajzi kérdések tisztázásában is. A *patak* első Baranya megyei előfordulásáról (1294: ad qd. *potok* 'egy bizonyos patakhoz', Gy. 1: 345) például HOFFMANN ISTVÁN a latin szövegkörnyezet alapján megállapítja, hogy az közszói említés lehet (2003: 670). Egyúttal cáfolja ŠMILAUER elképzelését (1972: 456), mely szerint a *patak* szó azokon a területeken került be a magyar nyelvbe, ahol a honfoglalás előtt szlávok éltek, többek között tehát Baranya megyében. HOFFMANN megállapítását támogatja az a tény, hogy Baranyában a *patak* közszóval helynevek részeként is csak egy, bizonytalan esetben találkozunk (1329/XIV.: - - - *potock*, Gy. 1: 327).

A *patak* szó közszói előfordulását a latin szövegkörnyezet által több esetben feltételezhetjük az itt vizsgált névanyagban is, így nagy valószínűséggel ki kell vonnunk a jelentéshasadással keletkezett helynevek köréből például a következő *patak* adatokat: 1334: in eodem *Patak* (Gy. 1: 763), 1315: in eodem *potak* (Gy.

2: 88), 1349: idem *Potak* (Gy. 2: 197). Egyet kell értenünk HOFFMANN ISTVÁN-nal abban, hogy míg a *patak* közsői használata gyakori az ómagyar korban, addig a többi 'folyóvíz' értelmű szó (az általam vizsgált állományban az *ér* és a *sár*) közsői előfordulására alig tudunk példát idézni, de egyéb vízrajzi köznévi esetében is többnyire a latin fajtajelölővel (például 1268/1347: *aquam Eer*, Gy. 3: 445, 1193: *ab aqua Sar*, Gy. 2: 236, 1296: *iuxta aquam Malaka*, Gy. 1: 308, 1212/1397/1405: *stag. Mortua*, Gy. 1: 328, 1299/XIV.: *in loco Fuuk*, Gy. 2: 100, 177), illetve a megnevezőszerű szerkezetben való előfordulás a jellemző (például 1249/1291: *ad rivum, qui dicitur Er*, Gy. 1: 313, 1305: *cum 2 piscinis ... Saar et Tathus vocatis*, Gy. 1: 710, 1257: *ad vallem, que dicitur malaka; aquam, que dicitur malaka*, Gy. 1: 375, [1257]/1257: *aquam que dicitur Fuk*, Gy. 1: 375).

Míthogy a latin fajtajelölővel álló földrajzi köznévről inkább annak tulajdonnévi jellegét feltételezhetjük, a megnevezőszerű szerkezetek pedig a közsők és tulajdonnevek beillesztésére egyaránt használatosak, egyértelmű közsői előfordulásra nehezen bukkanhatunk. Nagy valószínűséggel visszautalást jelez azonban az oklevél korábbi helynévi szórványára, a *Harangod foka* helynévre (1211: *Harrangudfoca*, loc., Gy. 1: 858, 864) a *fok* földrajzi köznévi mellett egy helyen előforduló latin névmás (1211: *iuxta eundem Foc*, Gy. 1: 864), ebben az esetben tehát közsőnek tekinthetjük a *fok* földrajzi köznevet.

A latin szövegekörnyezetre támaszkodva a tulajdonnévi jelleg mellett is ritkán tehetjük le azonban teljes egyértelműséggel a voksunkat. Bizonyos megnevezőszerűk (például *nomine*) ugyan kifejezetten tulajdonnevek mellett fordulnak elő (például 1229/1550: *per vallem nomine Er*, Gy. 3: 367) (HOFFMANN 2004: 54), de megerősítheti a helynévi használat feltételezését az adott földrajzi köznévi későbbi tulajdonnévi használata is. Így például az 1211-es Csanád megyei *Morotva* tulajdonnévi jellegét bizonyítja annak későbbi gazdag adatolása (1211: *Mortua*, *stag.*, *lac.*, Gy. 1: 864; +1247/+1284//1572, 1274>1340: *Morothwa*, Gy. 1: 858, 864, 866; 1267 Pp/297: *Mortuum*, *lac.*, Gy. 1: 864; +1092/[1325 k.]/1399: *Mortua*, *lac.*, 1318/1323: *Mortua*, *stag.*, *lac.*, Gy. 1: 864) (vö. HOFFMANN 2004: 53), de szintén helynévként kezelhetjük az [1230]/1231-as datálású *Sar* adatot, GYÖRFFY szerint ugyanis a víznév egy XVIII. századi térképen is szerepel (Gy. 1: 237).

A domborzati nevek közül a *bérc*, *halom* és a *ség* földrajzi köznevek előfordulásait kell kiemelnünk. A *bérc* és a *halom* esetében azonban mindenképpen számolnunk kell azok gyakori közsői megjelenésével, sőt RESZEGI KATALIN szerint az ómagyar kori hegynevekben 'földfelszíni kiemelkedés' értelemben csakis a *bérc* és a *halom* esetében találkozunk közsői említésekkel. Bizonyos esetekben szintén a latin szövegekörnyezet lehet segítségünkre a tulajdonnévi jelleg megítélésében, így például a latin földrajzi köznévi után álló *Bérc* adatot (1252/1758: *monticulum ... Berch*, Gy. 2: 202) inkább a tulajdonnevek közé

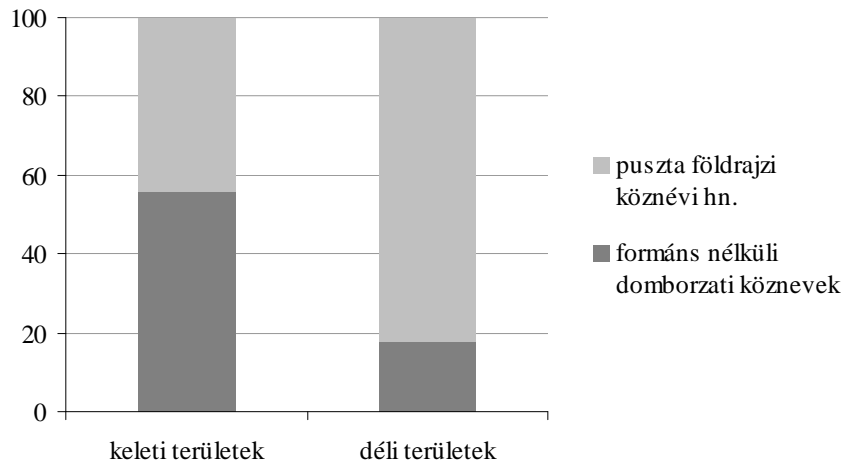
tartozónak ítéelhetjük, szemben például a latin helyfajtajelölő szavak helyén álló lexémával (1332: ad qd. *Berch* Gerfaberch, Gy. 3: 381) (vö. RESZEGI 2004: 150–1). A *halom* földrajzi köznév kapcsán megállapíthatjuk, hogy az itt vizsgált névanyagban a következő adatok például szövegkörnyezetük alapján biztosan nem tulajdonnevek: 1310: ad 1 *Holum* in t. arabili (Gy. 1: 114); 1271: super quo stat 1 *holm* (Gy. 1: 68). A *halom* ugyanakkor előfordul latin földrajzi köznév után is, amely forma főként tulajdonnévi szövegbeillesztési eljárás (1323: montem *hoolm*, Gy. 1: 213). Szintén igen gyakoriak (a *bérc* és a *halom* mellett) az ómagyar korban a *hegy* lexéma helynevekbeli adatai, önmagában azonban a *hegy* földrajzi köznév helynévként nem fordul elő az itt vizsgált állományban.

A határnevek (itt elsősorban az erdőnevek) kapcsán minden tekintetben meg erősíthető TÓTH VALÉRIA véleménye, aki az Árpád-kori Abauj és Bars vármegyére vonatkozóan az *eresztvény*, *haraszt* és *liget* erdőnevek jelentéshasadással történő névalkotásának gyakoriságát emeli ki. Úgy véli, hogy ezek produktivitása szemben például az *erdő* és *kerek* puszta földrajzi köznévi megjelenésével, specifikus jelentéstartalmukkal magyarázható (TÓTH V. 2001: 200). Vizsgálataim szerint a puszta földrajzi köznévi határnevek körében szintén ezek a földrajzi köznevek a leggyakoribb névalkotó elemek. A közsői előfordulásokat természetesen a határnevek esetében is meg kell próbálnunk kiszűrni. Az *eresztvény* és *haraszt* bizonyítható közsői előfordulására nem tudunk példát idézni, ezek ugyanis csak megnevezőszós szerkezetekben (például 1257: iuxta magnam silvam, que dicitur *ereztewen*, Gy. 1: 375; 1257: in parva silva que dicitur *horost*, Gy. 1: 375), illetve latin földrajzi köznévvvel állnak (1324: silve *Herezteuyn*, Gy. 1: 282; 1315/1370/1752: virgultam *Haraszt*, Gy. 2: 44–5, 77). A *liget* földrajzi köznév azonban bizonyos esetekben csak mint fajtajelölő elem jelenik meg, például 1243/1335: qd. *Lyget*, quod vocatur Borsodi Dubodel (Gy. 2: 533), gyakori előfordulása tehát részben a közsői megjelenéseivel is összefügghet. Az itt vizsgált területeken az *erdő* (23 előfordulásával) a legelterjedtebb erdőt jelentő helynévalkotó földrajzi köznév az Árpád-korban, ennek ellenére — vagy éppen emiatt — egyszer sem vált önmagában helynévvé.

4. Az egyes jelentésmezők területi differenciáltságát tanulmányozva leginkább nyelven kívüli tényezők hatását észlelhetjük. Jól mutatja ezt, hogy — példaképpen a déli és a keleti területeket összehasonlítva — földrajzi közneveket tartalmazó domborzati nevek általában véve is jóval nagyobb arányban jelentkeznek keleten: délen 33, keleten 115 domborzati földrajzi köznevet tartalmazó mikrotoponimát adathatunk. Nem meglepő ilyen módon, hogy a keleti területeken a domborzati köznevek önállóan is nagyobb arányban válnak tulajdonnévvé más földrajzi köznevekhez viszonyítva (az arányokat a 3. ábra mutatja).

Területi különbségeket ugyanakkor az egyes földrajzi közneveket összehasonlítva is feltételezhetünk. A földrajzi köznevek állománya és jelentése a jelen-

kori helyzethez hasonlóan az ómagyar korban is mutathatók különbségeket, így a földrajzi köznevek a különböző területeken differenciáltan jelentkezhetnek ebben a szerepben is (vö. RESZEGI 2009a: 43).

3. ábra. Területi különbségek a formáns nélküli domborzati nevek körében.

5. A pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepének vizsgálata, úgy vélem, több téren is tanulságokkal szolgál. Az egyes jelentésmezők produktivitását illetően a természeti és a műveltségi nevek eltérő viselkedésének okát helyezhetjük más megvilágításba, amennyiben azok egész korpuszhoz viszonyított arányait is figyelembe vesszük. A jelentéshasadással keletkezett nevek körében ugyanis az egyes jelentésmezők megterheltségét nagymértékben meghatározza azok egész korpuszon belüli megoszlása is.

Bár az egyes földrajzi köznevek jelentéshasadással történő helynévalkotásának vizsgálata során nem kerülhettem meg az önállóan előforduló földrajzi köznevek helynévi jellegével kapcsolatos kételyek mérlegelését, a hangsúlyt mégsem erre a kérdésre kívántam helyezni. A problémát az egyes földrajzi köznevek megterheltségének irányából igyekeztem megközelíteni, így a vizsgálat során elsősorban a gyakoriság okát keresve kapott helyet a földrajzi köznevek közszóí előfordulásának kiszűrése. A gyakorisági sorrend így jóval inkább arra irányítja a figyelmet, hogy mely közsavak fordulnak elő önállóan egy adott jelentésmezőn belül (függetlenül azok közszóí, illetve tulajdonnévi jellegétől), s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltak ellenére sem jelentkeznek formáns vagy bővítményrész nélkül. Az eredmények azt mutatják, hogy a különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával mindenképpen összefüggésben állnak. Nem adathalmozhatunk ugyanis pusztai földrajzi köznévi helynévként a vízneveken belül egyébként igen gyakori és általános jelentésű víz földrajzi köznevet, ahogyan nem találunk példát a hegy földrajzi köznévi vagy az erdő és a kerek földrajzi köznevek jelentéshasadással történő névalkotására sem.

Az itt vizsgált adatok is azt igazolják tehát, hogy a jelentéshasadás lényeges feltétele a közszó speciális jelentéstartalma, s úgy vélem, ezt a megállapítást támogatja a puszta földrajzi köznévi helynévként leggyakrabban adatható földrajzi köznevek szemantikai természete is. A helynévalkotó elem jelentéstartalma és gyakorisági mutatói, úgy tűnik, nemcsak a földrajzi köznevek esetében tekinthetők meghatározó tényezőknél. TÓTH VALÉRIA a személynévi helynevek szerkezeti sajátosságait és a személynévek gyakorisági mutatóit egymásra vetítve figyelt fel arra, hogy az Árpád-korban a gyakori személynévek kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy belőlük puszta személynévi helynevek alakuljanak (2009: 54–5).

A puszta földrajzi köznévi helynevek területi szempontú elemzése során az egyes földrajzi közneveket illetően és az egyes jelentésmezőkre vonatkozóan is számottevő különbségeket észlelhetünk. Ezen a területen azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelven kívüli tényezők hatását sem. A megnevezések sokszínűsége utalhat az objektumok sokféleségére és egyediségére csakúgy, mint ahogyan a jelentésmezők eltérő reprezentáltságát is jelentős mértékben befolyásolja az adott földrajzi környezet.

Irodalom

- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Bp. 1867–1872.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településeinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp. 1959–1962.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), *Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), *Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Harmadik kiadás. Debrecen.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Bp.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Doktori értekezés. Kézirat.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben.* In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2008), A hegynév terminus definiálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 240–6.
- RESZEGI KATALIN (2009a), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009b), A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *MNyj.* 47: 21–41.
- RMG1. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium.* Bp. 1984.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1972), *Vodopis starého Slovenska.* Praha–Bratislava.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.